

Dvouleté nebo vytrvalé, vz. jednoleté byliny s větvenovitým, často vícehlavým kořenem nebo s oddenkem, s listy v přízemní růžici, zpravidla chlupaté, s trichomy jednobuněčnými, obvykle lignifikovanými, často nasedajícími na mnohobuněčné výčnělky a výrůstky (emergence), někdy charakteru ostnů. Lodyhy přímé, dichaziálně větvené. Listy vstřícné, bez palistů, jednoduché, celokrajné až hluboce peřenosečné nebo složené, někdy na bázi vzájemně srostlé. Květenství husté, hlávka nebo strboul, na bázi s obalem z několika řad listenů; větveno květenství podlouhlé až kulovité, s plevkami někdy zveličelými a tuhými nebo naopak chybějícími. Květy drobné, 4- nebo 5četné, s krátkou, někdy ztlustlou stopkou, oboupohlavné (s tendencí ke gynodiecii), proterandrické, více nebo méně výrazně zygomorfni, zřídka vonné; okrajové květy strboulů často paprskující. Kalich souměrný, srostlý, s velmi krátkou trubkou a s cípy krátkými a tupými nebo naopak štětinovitými, dlouhými a tenkými; koruna zygomorfni, barevná, s dlouhou trubkou a s 4 nebo 5 cípy; tyčinky 4, volné, s dlouhými nitkami, na bázi přirostlé ke korunní trubce, prašníky introrzní, pylová zrna téměř kulovitá, nejčastěji trikolpátní nebo triporátní; semeník spodní, srostlý s obalem z listenců („kalíšek“), čnělka 1, blizny 1–2. Nažky s ± vytrvávajícím kalichem; semeno s tenkým o semením, olejnatým endospermem a přímým, dobře diferencovaným zárodkem. – Asi 12 rodů s 300 druhy především v subtropích a mírných pásech Eurasie a Afriky, s centrem diverzity ve Středozeří a v jz. Asii.

Poznámka 1: Zajímavým morfologickým útvarem specifickým pro čeleď *Dipsacaceae* je tzv. kalíšek. Jedná se o pozměněné, vzájemně srostlé dva páry listenců, pevně přirostlé k semeníku. Celkový tvar kalíšku, jeho skulptura a rozmanité apikální zakončení mají významnou taxonomickou výpovědní hodnotu zejména na rodové úrovni.

Poznámka 2: U čeledi *Dipsacaceae* nalézáme osobitý sled rozkvétání květů v květenství, což lze nejlépe pozorovat u zástupců s rozměrnějšími strboulami (*Dipsacus*, *Virga*). Nejprve se otevrou květy v kruhu ± uprostřed strboulu a odtud rozkvétání postupuje jak k vrcholu květenství, tak k jeho bázi; druhá zóna kvetení se posléze objeví na bázi strboulu a odtud rozkvétání pokračuje směrem ke středu strboulu.

Poznámka 3: Mezirodová hybridizace u čeledi *Dipsacaceae* není hodnověrně prokázána a možnost vzniku mezirodového křížence *Knautia arvensis* × *Scabiosa canescens* (× *Knautiosa kalleisii* M. TOMAN) je málo pravděpodobná. Doklady k údajnému nálezu z fyt. o. 7. Středočes. tab. (Kleneč, cf. TOMAN M. Čs. Bot. Listy 4:105–107, 1952) jsou nevěstné; snad se jednalo o neobvykle vyvinutou rostlinu *Scabiosa canescens* W. et K.

- 1a Lodyhy a stopky květenství ostnité 2
- b Lodyhy a stopky květenství bez ostnů 3
- 2a Listy řapíkaté, horní 3(5)četné s velkým koncovým lístkem; květenství (polo)kulovitá, 2–4 cm dl.; zákrovní listeny stejně dlouhé jako plevky; koruny žlutavé **2. *Virga***
- b Listy přisedlé, celistvé, střední na bázi srostlé; květenství podlouhlá, vejcovitá až válcovitá, 5–8 (–9) cm dl.; zákrovní listeny mnohem delší než plevky; koruny světle fialové, vz. bílé **3. *Dipsacus***
- 3a Zákrov strboulu polokulovitý, listeny četné, ve více řadách, střechovitě se kryjící, málo odlišné od vnějších plevek **1. *Cephalaria***
- b Zákrov strboulu plochý, listeny málo četné, v 1–3 řadách, hvězdovitě rozložené, nápadně odlišné od plevek 4
- 4a Koruny 5četné; kalíšek zakončen blanitým až suchomázdřitým lemem **4. *Scabiosa***
- b Koruny 4četné; kalíšek zakončen drobnými zoubky 5
- 5a Lůžko květenství plevkaté, lysé; kalich s 5 štětinovitými cípy; květenství polokulovitě **5. *Succisa***
- b Lůžko květenství bez plevek, chlupaté; kalich s (6–)8–16 štětinovitými cípy; květenství ploché nebo jen mírně vypouklé **6. *Knautia***

1. *Cephalaria* R. et SCH. – hlavátka *)

Cephalaria SCHRADER ex ROEMER et SCHULTES Syst. Veg. 3:1, 1818, nom. cons.

Lit.: SZABÓ Z. (1940): A *Cephalaria*-génusz monográfiája. Budapest. – SMEJKAL M. (1952): Hlavátka vyvýšená – *Cephalaria elata* (Hornem.) Schrad. – naše nová adventivní rostlina. Čs. Bot. Listy 4 (1951–1952):81–82.

*) Zpracovali J. Štěpánek a J. Holub

Jednoleté nebo vytrvalé byliny s větvenými kořeny a jednoduchou nebo větvenou kořenovou hlavou. Lodyhy přímé, dichaziálně větvené, rýhované. Přízemní i lodyžní listy jednoduché, řapíkaté, celistvé nebo (lyrovitě) peřenodílné až peřenosečné. Květy v polokulovitých, kulovitých až vejcovitých strboulech, na bázi s víceřadým zákrovem z četných, tuhých, šupinovitých, střechovitě se kryjících listennů, kratších než plevky na větenu strboulu. Kalich krátce stopkatý, číškovitý nebo miskovitý, na okraji zoubkatý, chlupatý; koruna souměrná, 4četná, vnější někdy paprskující, žlutá nebo světle fialová, vně chlupatá. Nažky větvenité, na průřezu čtyřhranné, se 4 výraznými a 4 méně výraznými žebry, na vrcholu se 4–8 zuby někdy osinatě prodlouženými, chlupaté. – Asi 70 druhů v j. Evropě, s. Africe, v jz. a Střední Asii a v jv. Africe. – Protandr. Entomogam. Balochor.

Poznámka: Rod se rozpadá ve tři podrody na základě rozdílné vnější stavby nažek. U nás je zastoupen pouze *C.* subgen. *Denticarpus* SZABÓ, který má nažky s osmi menšími či většími, někdy až osinatými zuby na vrcholu kalíšku.

1. *Cephalaria gigantea* (LEDEB.) BOBROV – hlavatka obrovská Tab. 121/1

Cephalaria gigantea (LEDEBOUR in WEINMANN) BOBROV Bot. Ž. 17:490, 1932. – Syn.: *Scabiosa gigantea* LEDEB. in WEINM. Bot. Gart. Univ. Dorpat, Suppl. 4, 1811. – *Cephalaria elata* (HORNEM.) SCHRAD. Cat. Hort. Goetting., n. v., sec. R. et SCH. Syst. Veg. 3:51, 1818 – *C. tatarica* (L.) SCHRAD. sensu auct., non sensu orig.

Vytrvalé světle zelené byliny; lodyhy (70–) 140–250 cm vys., duté, na bázi oblé a řídkce pýřité chlupaté, ve stř. a hor. části jemně rýhované, lysé. Přízemní i lodyžní listy až 50 cm dl., řapíkaté, celé nebo alespoň na žilkách pýřité chlupaté; řapíky na bázi kratičce vzájemně srostlé; čepel v obrysu obvejčitá až úzce eliptická, lyrovitě peřenosečná, úkrojky na okraji nepravidelně pilovité, koncový úkrojek vždy nápadně větší, úzce vejčitý až kopinatý, dl. zašpičatělý, se 4–7 téměř vstřícnými, asymetrickými postranními úkrojky sbíhajícími širokým lemem čepele k nejbližšímu dolnímu páru úkrojků. Strbouly za květu polokulovité, až 5 cm v průměru, s okrajovými květy nápadně paprskujícími; zákrovní listeny přitisklé, ± šir. vejčité, nejčastěji 7–9 mm dl., hustě nebo roztroušeně jemně a dl. chlupaté, světle zelené, na vrcholu černohnědé, tuhé. Koruna světle žlutá, vně přitiskle hedvábitě chlupatá. Nažky větvenité, 8–10 mm dl., jemně hustě chlupaté, šedohnědé, na vrcholu s 8 nestejně dlouhými, 0,8–1,5 mm dl., osinatě prodlouženými zuby. (VI–)VII–VIII. Hkf.

$2n = 18, 36$ (extra fines)

Variabilita: Nápadná, ale taxonomicky bezvýznamná proměnlivost se projevuje ve velikosti rostlin a je nepochybně způsobena rozmanitostí stanovištních podmínek. Rostliny z lokalit v ČR jsou proměnlivé rovněž v odění zákrovních listennů;

2. *Virga* HILL – štětička *)

Virga HILL Veg. Syst. 5:12, 1763. – Syn.: *Dipsacus* L. Sp. Pl. 97, 1753 p.p. – *Dipsacella* OPIZ in BERCHT. et OPIZ Oekon.-Techn. Fl. Böhm. 2/1:198, 1838.

Lit.: CHRTEK J. et ŽERTOVÁ A. (1963): *Dipsacus strigosus* Willd. v Československu. Čas. Nár. Mus., ser. natur., 132:116. – HOLUB J. (1964): *Combinaciones nomenclatoricae novae* 1–10. Preslia 36:251–255. – LHOTSKÁ M. (1968): Zur Verbreitungsbiolo-

rostliny s řídkce chlupatými zákrovními listeny jsou někdy mylně určovány jako *C. litvinovii* BOBROV.

Ekologie a rozšíření v ČR: V ČR nepůvodní, zřídka pěstovaná a snadno zplaňující ozdobná trvalka, někdy záměrně vysévaná na přirozená stanoviště (cf. CHRTEK et CHRTKOVÁ, Zpr. Čs. Bot. Společ. 18:222, 1983). Nejčastěji v plotech zahrad, při železničních tratích, v příkopech silnic, na nekosených okrajích cest apod., na čerstvě vlhkých nebo sušších, živinami bohatých půdách. Vzácně v různých oblastech ČR, bez zřetelné vazby na fyto geografické celky nebo na výškové stupně (max.: Nové Město na Moravě, ca 600 m).

T: 6. Džbán (Kamenné Žehrovice – Kladno), 8. Čes. kras (Zdice), 11. Stř. Pol. (Choťánky), 16. Znoj.-brn. pah. (Kuřim; Česká), 21. Haná (Grygov; Majetín; Všisko). – M: 32. Křivokl. (Kožlany; Sýkořice), 35. Podbrd. (Zaječov), 37. Šum.-novohr. podh. (Libínské Sedlo), 41. Stř. Povlt. (Sázava), 42. Votic. pah. (Sedlčany), 64. Řičan. ploš. (Kostelec u Křížků), 65. Kutnoh. pah. (Bečváry), 67. Českomor. vrch. (Humpolec), 82. Javorn. (Nový Hrozenkov), 84. Podbesk. pah. (Místek). – O: 91. Žďár. vrchy (Nové Město na Moravě).

Celkové rozšíření: Kavkaz. – Mapy: SZABÓ 1940:tab. VII.

Poznámka: V roce 1948 byla s osivem směsky pocházejícím z Balkánu přechodně zavlečena do okolí obce Česká u Brna (fyt. o. 16. Znoj.-brn. pah., cf. F. ŠMARD, Čs. Bot. Listy 2:82, 1949) hlavatka syrská – *Cephalaria syriaca* (L.) R. et SCH. Syst. Veg. 3:45, 1818 [syn.: *Scabiosa syriaca* L. Sp. Pl. 98, 1753. – *Lepticephalus syriacus* (L.) LAGASCA Gen. Sp. Pl. 8, 1816]. Jsou to jednoleté byliny s přímými, 40–80 cm vys., 1–2× větvenými, řídkce štětinatě chlupatými lodyhami, s dol. a stř. lodyžními listy nečleněnými, podlouhlými až úzce eliptickými, nejčastěji 5–7 cm dl. a ca 1,5 cm šir., pilovitými, se strbouly drobnými, 1,0–1,5 cm dl. a 0,8 cm šir., vejcovitými, se zákrovními listeny světlými, okrouhlými, s nasazenou, 3–4 mm dl. osinatou špičkou, s korunami světle fialovými a s nažkami ca 5 mm dl. se 4 přímými, ca 5 mm dl. osinami. Častější zavlékání tohoto druhu, domácího ve Středozeemí a jz. Asii, nelze očekávat.

*) Zpracovali J. Štěpánek a J. Holub

Tab. 121: 1 *Cephalaria gigantea*, 1a – přízemní list, 1b – listy ve střední části lodyhy, 1c – plod. – 2 *Virga pilosa*, 2a – detail lodyhy, 2b – list. – 3 *V. strigosa*, plodenství, 3a – plod.

530 *Virga*

